

Sławomir Sobotka

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
Katedra Architektury Krajobrazu i Agroturystyki
slaw116@wp.pl

Anna Długozima

Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie
Katedra Sztuki Krajobrazu
ania.dlugozima@gmail.com

WALORYZACJA NIEUŻYTKOWANYCH CMĘTARZY LUTERAŃSKICH NA TERENIE NADLEŚNICTW MASKULIŃSKIE I PISZ A MOŻLIWOŚCI ROZWOJU TANATOTURYSTYKI

Zarys treści: W niniejszym artykule przedstawiono wyniki badań 67 nieużytkowanych cmentarzy luterzańskich, znajdujących się na gruntach nadleśnictw Pisz i Maskulińskie (południowa część województwa warmińsko-mazurskiego). Zinventaryzowano nagrobki, roślinność oraz określono rodzaj, powierzchnię cmentarzy oraz współrzędne geograficzne za pomocą odbiornika GPS. Przedstawiono również waloryzację cmentarzy na przykładzie obiektów z nadleśnictwa Maskulińskie. Najlepiej zachowane i/lub najbardziej interesujące cmentarze zostaną objęte szlakiem turystycznym.

Słowa kluczowe: nieużytkowane cmentarze luterzańskie, tanatoturystyka, miejsca pamięci, roślinność cmentarzy, waloryzacja cmentarzy.

1. WSTĘP

Jednym z elementów turystyki kulturowej jest tanatoturystyka. Jest ona zogniskowana na odwiedzaniu miejsc związanych ze śmiercią (SEATON 1996). Wydaje się, że istotnym elementem powinna być ochrona oraz upowszechnianie wiedzy o nieużytkowanych cmentarzach luterzańskich (ewangelickich).

W byłym województwie olsztyńskim spośród 1136 cmentarzy założonych przed 1945 r. aż 855 (tj. 75,2%) stanowiły obiekty luterzańskie (ewangelickie). W przypadku czterech powiatów mazurskich (ostródzki, nidzicki, szczycieński i mrągowski) na 567 cmentarzy przypadało 477 luterzańskich (ewangelickich). Zatem odsetek wspomnianych obiektów był większy i wynosił 84,1%. Większość tych cmentarzy zlokalizowanych w byłym województwie olsztyńskim jest nieużytkowana od wielu dziesiątków lat (LEWANDOWSKA 2012).

Zasób nieużytkowanych cmentarzy luterzańskich na Mazurach przystosowanych do użytkowania tu-

rystycznego może zacząć funkcjonować w świadomości współczesnych jako obiekt przybliżający skomplikowaną historię regionu i wynikającą z niej sytuację narodowościową przed II wojną światową. Bowiem 95,3% ludności w obrębie 10 powiatów mazurskich, tj. gołdapskiego, elckiego, piskiego, mrągowskiego, giżyckiego, węgorzewskiego, oleckiego, szczycieńskiego, nidzickiego i ostródzkiego, przed 1945 r. stanowili protestanci. Byli to zarówno Mazurzy (ewangelicy polskojęzyczni), jak i w mniejszym stopniu ludność pochodzenia niemieckiego (OLDENBERG 2000).

Artykuł obejmuje uwarunkowania historyczne, krajobrazowe oraz społeczno-kulturowe związane z cmentarzami na Mazurach, a także waloryzację nieużytkowanych obiektów luterzańskich na terenie nadleśnictwa Maskulińskie. Praca badawcza ma na celu stworzenie szlaku cmentarzy w obrębie Leśnego Kompleksu Promocyjnego „Lasy Mazurskie”.

2. PRZEGLĄD LITERATURY

R. DUBOS (1986, s. 26) podaje, że „najtrwalszym pomnikiem danej społeczności jest stworzony przez nią rodzaj krajobrazu”. Na podstawie jego fizjonomii, stanu zachowania i przekształceń poszczególnych komponentów można odczytać, jacy ludzie w nim egzystowali. Jednym z jego elementów są cmentarze (KNERCER 2004a). Według K. REMBOWSKIEJ (2002) cmentarz jest wytworem kultury i nadaje specyficzny charakter krajobrazowi kulturowemu. Stanowi bowiem istotną składową tego krajobrazu o zróżnicowanej symbolice, w zależności od specyfiki kulturowej danej społeczności.

Społeczność lokalna konstytuuje się poprzez zakorzenienie, szacunek do historii, przodków [...] bowiem „to właśnie groby ojców wiążą nas najsilniej z ziemią, na której wyrastaliśmy” (KOWALIK 2006, s. 29). Cmentarz dla każdej społeczności jest miejscem szczególnym. W świadomości społeczeństwa utrwalaony jest pogląd, że styka się nań przeszłość ze współczesnością (ŁAGUNA 2006), wspólnota żywych ze wspólnotą umarłych (KOLBUSZEWSKI 1996). Ponadto stanowi on źródło wiedzy o społeczności lokalnej. Ten sam autor stwierdza, że cmentarz jest swoistym testem kultury, ponieważ daje świadectwo ludzkich losów. Stanowi on odbicie całego społeczeństwa – jego hierarchiczności i mentalności (THOMAS 1991). Na wielu obszarach Polski, w szczególności po II wojnie światowej, dokonały się zmiany ludnościowe i badanie cmentarzy pozwala na usystematyzowanie wiedzy na temat kultury duchowej i materialnej lokalnej społeczności.

W polskiej tradycji kulturowej cmentarz odgrywa ważną rolę. Stanowi on:

- strefę *sacrum* (świętą przestrzeń, której charakter wynika z faktu złożenia oraz przechowywania szczątków wielu pokoleń);
- archiwum (zbiór informacji o historii społeczności lokalnych);
- muzeum (zbiór dzieł sztuki sepulkralnej będących odzwierciedleniem swojej epoki);
- park (posiada istotne walory przyrodnicze, kompozycję krajobrazową przepelnioną smutkiem, melancholią i refleksją nad przemijaniem) (MICHAŁOWSKI 2001);
- materiał źródłowy w dziedzinach heraldyki, genealogii, biografistyki;
- źródło wiedzy na temat ówczesnej kompozycji cmentarza;
- pełen symboli element krajobrazu;
- identyfikator nieistniejących osad;
- świadectwo współczesnej kultury (odnosi się to do stanu zachowania cmentarza);
- świadectwo jakiegoś wydarzenia w dziejach społeczności (np. epidemie, wojna);
- przestrzeń „śmierci oswojonej” (gdzie żyjący spotykają się z pokoleniami, które odeszły; it.mragowo.pl/szlaksentymentalnypostarychcmentarzach,8,1954,pl.html);
- ogród dla żywych (DŁUGOZIMA 2011);
- przestrzeń terapeutyczną (RHOADS 1995, FRANCIS, KELLAHER 2005);
- miejsce rekreacji (SZUMAŃSKI 2005);
- miejsce spotkań (TANAŚ 2013).

Ponadto cmentarz coraz częściej jest postrzegany jako istotny element zagospodarowania, budujący kulturę przestrzeni czy wizerunek jednostki osadniczej (TANAŚ 2008).

Badania cmentarzy koncentrują się głównie na ich roślinności (STYPIŃSKI 1978, DORDA 1985, LISOWSKA, SUDNICK-WÓJCIKOWAKA, GALERA 1994, HOŁDYŃSKI, ŻURKOWSKA 2001, WIKI i in. 2005, CZARNA, PISKORZ 2005, CZARNA, ANTKOWIAK 2008, JĘDRZEJKO, WALUSIAK 2008, MAJGIER, RAHMONOV 2013). W mniejszym stopniu są to badania etnologiczne (ŻURKOWSKA 2008) i archeologiczne (ANDRZEJEWSKI i in. 1998) oraz ekologiczne (RAHMONOV, JĘDRZEJKO, MAJGIER 2010). Interesujące oraz szeroko zakrojone badania przeprowadziła również A. DŁUGOZIMA (2011), analizując aspekt historyczny, społeczny i kompozycyjny cmentarzy Bieszczad oraz wybranych obiektów Warmii i Warszawy. Ogółem przebadła 162 cmentarze.

Warto również wspomnieć o badaniach w odniesieniu do Europejskiej Konwencji Krajobrazowej, która zawiera zapisy o konieczności podjęcia prac nad identyfikacją i oceną krajobrazów [...], w tym krajobrazów kulturowych. Wspomniane zalecenia uwzględniono w toku badań 13 nieużytkowanych cmentarzy luterańskich w gminie Barwice i Polczyn-Zdrój, w województwie zachodniopomorskim (BORYSIAK, PILARSKA 2014).

3. CHARAKTERYSTYKA I KRYTERIA WYBORU OBSZARU BADAŃ

Z danych pozyskanych z nadleśnictw (w 2014 r.) wynika, że na terenie województwa warmińsko-mazurskiego w 32 (spośród 36) nadleśnictwach występują cmentarze luterańskie. Ogółem jest ich 370, łącznie z dwoma obiektami w lesie koło Popielna, administrowanym przez Stację Badawczą Polskiej Akademii Nauk. Mediana dla nadleśnictw wynosi 7. Najwięcej nieużytkowanych cmentarzy luterańskich, bo 192 (51,9% ogółu), znajduje się w sześciu nadleśnictwach. Pięć z nich, tj. Pisz (46)¹, Elk (43), Borki (31), Drygały (22) i Maskulińskie (21), jest położonych w obrębie Mazur i zarządzanych przez Regionalną Dyрекcję La-

sów Państwowych w Białymstoku. Z kolei nadleśnictwo Srokowo (29) jest zlokalizowane poza obszarem Mazur i administrowane przez Regionalną Dyрекję Lasów Państwowych w Olsztynie.

Odsetek dobrze i średnio zachowanych nieużytkowanych cmentarzy luterzańskich w nadleśnictwach na terenie województwa warmińsko-mazurskiego wynosi 30% (stan zachowania cmentarzy w 2013 r.). Najlepiej zachowane cmentarze znajdują się w nadleśnictwach zlokalizowanych na terenie Mazur (w rozumieniu etnicznym), gdzie wspólnoty luterzańskie (choć nieliczne) przetrwały do dziś. Jest to nadleśnictwo Szczytno, Strzałowo, Maskulińskie, Pisz, Drygały, Borki i Elk.

Opierając się na stwierdzonej dużej liczbie nieużytkowanych cmentarzy luterzańskich oraz na atrakcyjności środowiska przyrodniczego wybrano do badań terenowych bezpośrednio sąsiadujące ze sobą nadleśnictwa, tj. Pisz i Maskulińskie (rys. 1).

W 2002 r. powołano Leśny Kompleks Promocyjny „Lasy Mazurskie”. Jego powierzchnia wynosi 118 233 ha i obejmuje obszar w części lub całości 12 gmin; głównie Pisz, Ruciane-Nida, Świętajno i Piecki. Jeziorność wspomnianego obszaru wynosi 20,1% (obliczenia własne na podstawie Programu Gospodarczo-Ochronnego Leśnego Kompleksu Promocyj-

nego „Lasy Mazurskie”, 2013 i mapy przyrodniczej Leśny Kompleks Promocyjny Lasy Mazurskie w skali 1 : 100 000). Teren jest bardzo atrakcyjny pod względem budowy geomorfologicznej i walorów przyrodniczych oraz rozwiniętej bazy turystycznej, również w zakresie funkcjonujących szlaków turystycznych i tras pieszych, konnych oraz rowerowych. Bogactwo przyrodnicze obszar badań zawdzięcza Puszczy Piskiej, położonej na pograniczu dwóch odmiennych form geomorfologicznych, ukształtowanych w wyniku działalności lądolodu skandynawskiego. W części północnej są to tereny moren czołowych, zaś w południowej dominują płaskie obszary sandrowe i wydmy. Zgodnie z regionalizacją fizycznogeograficzną Polski J. KONDRACKIEGO (1998) kompleks położony jest w makroregionie Pojezierza Mazurskiego.

Leśny Kompleks Promocyjny „Lasy Mazurskie” buduje przyrodniczy potencjał turystyczny Mazur. Jest on zlokalizowany w południowej części Krainy Wielkich Jezior Mazurskich. W obrębie Kompleksu na terenie nadleśnictw znajdują się 94 nieużytkowane cmentarze luterzańskie.

Środkową i północno-wschodnią część tego kompleksu zajmuje Mazurski Park Krajobrazowy, który utworzono w 1977 r. Jego powierzchnia wynosi 53 655 ha.

Rys. 1. Historyczne krainy na terenie województwa warmińsko-mazurskiego z zaznaczonymi granicami nadleśnictw, wchodzących w skład Leśnego Kompleksu Promocyjnego „Lasy Mazurskie”

Źródło: opracowanie A. Długozima

4. LOKALIZACJA, KOMPOZYCJA I RODZAJE NIEUŻYTKOWANYCH CMĘTARZY W NADLEŚNICTWACH MASKULIŃSKIE I PISZ

Przepisy prawa religijnego nie nakładały na gminy luteriańskie obowiązku sytuowania miejsc pochówku w sąsiedztwie świątyni. Wpływało to na większą swobodę przy lokalizacji i kompozycji cmentarzy.

Niemieckie regulacje zakładały, że cmentarz powinien cechować prosty układ przestrzenny oraz stosowanie rodzimych, ale zarazem dekoracyjnych odmian roślin. Obiekty nakazywano lokalizować na wzniesieniach, akcentować w krajobrazie miejscowości poprzez nasadzenia zieleni wysokiej oraz wyposażać w ogrodzenie, bramę i podkreślać centrum cmentarza (DŁUGOZIMA 2011).

Na obszarze nadleśnictwa Maskulińskie znajduje się 21 nieużytkowanych cmentarzy luteriańskich i są one położone na terenie czterech gmin, tj. Mikołajki (9), Ruciane – Nida (8), Pisz (3) oraz Orzysz (1). Z kolei w nadleśnictwie Pisz zidentyfikowano 46 takich obiektów. Znajdują się one w granicach administracyjnych trzech gmin: Pisz (38), Ruciane – Nida (4) oraz Biała Piska (4). Na 1/3 cmentarzy w nadleśnictwie Pisz stwierdzono występowanie pojedynczych lub kilku niemieckich kwater wojennych upamiętniających poległych żołnierzy w okresie I wojny światowej. Ogółem na badanym obszarze znajduje się 67 nieużytkowanych cmentarzy luteriańskich.

Badane cmentarze były zakładane w wieku XIX i w pierwszej połowie XX. Większość, tj. 69% jest w bardzo złym i złym stanie zachowania (tab. 1).

Często występującym zjawiskiem w nadleśnictwie Pisz były zaginione wsie; było ich około 30 i zlokalizowane były głównie w południowej przygranicznej części nadleśnictwa Pisz. Zostały rozszabrowane w latach 1945–1949, pozostały po nich tylko cmentarze.

W nadleśnictwach Maskulińskie i Pisz zidentyfikowano sześć rodzajów nieużytkowanych cmentarzy luteriańskich:

- 1) cmentarze wiejskie, np.: Głodowo Duże, gm. Ruciane-Nida; Cudnoch, gm. Mikołajki; stanowią one najwięcej, bo 58,2% ogółu badanych obiektów;
- 2) cmentarze wiejskie z pochówkami żołnierzy z okresu I wojny światowej, np. Ruciane-Nida, Wolisko Duże, gm. Pisz; Paski Wielkie, gm. Pisz;
- 3) cmentarze rodowe zakładane przy majątkach ziemskich, np. Łuknajno, gm. Mikołajki;
- 4) cmentarze rodowe z kwaterą wojenną, Wejsuny, gm. Ruciane-Nida;
- 5) cmentarze leśników i/lub ich rodzin, np. Wiartel Mały (do 1945 r. leśniczówka Wiartel), gm.

Pisz i Pogobie Średnie (do 1945 r. leśniczówka Białobrzegi), gm. Pisz;

- 6) cmentarze wiejskie w połączeniu z cmentarzami rodowymi (wydzielone obszary), np. Kulonowo, gm. Mikołajki.

Tabela 1. Nieużytkowane cmentarze luteriańskie w nadleśnictwach Maskulińskie i Pisz

Wyszczególnienie	Nadleśnictwo		Suma
	Maskulińskie	Pisz	
Liczba cmentarzy*	21	46	67
Rodzaje cmentarzy:			
L	12	27	39
LI	0	2	2
Lr	6	0	6
Lr + kw	0	1	1
L + Lr	1	0	1
L + kw	2	16	18
Stan zachowania cmentarzy:			
- dobry	4	3	7
- średni	3	11	14
- zły	6	14	20
- bardzo zły	8	18	26

*L – luteriański wiejski, LI – luteriański leśników, Lr – luteriański rodowy, L+Lr – luteriański wiejski i luteriański rodowy, L+kw – luteriański wiejski z kwaterą wojenną, Lr+kw – luteriański rodowy z kwaterą wojenną.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań i danych uzyskanych w nadleśnictwach Maskulińskie i Pisz.

Powierzchnia nieużytkowanych cmentarzy położonych na terenie badanych nadleśnictw jest bardzo zróżnicowana i waha się od 14 m² (Kamień, gm. Ruciane-Nida) do 10 000 m² (Zelwagi, gm. Mikołajki). Występuje pozytywna korelacja pomiędzy powierzchnią cmentarzy a ich rodzajem. Miejsca pochówku zakładane przy dużych wsiach były największe, zaś najmniejsze były cmentarze rodowe oraz zawodowe (leśników i/lub ich rodzin), np. cmentarz w Łuknajnie, gm. Mikołajki – 62 m². Mediana powierzchni nieużytkowanych obiektów w nadleśnictwie Maskulińskie wynosi 462 m².

Najczęściej na lokalizację nieużytkowanych cmentarzy luteriańskich wybierano wyeksponowane miejsca w krajobrazie otwartym, tj. naturalne wzniesienia terenu, sztucznie wykonane nasypy, skraj lasu i sąsiedztwo jeziora. Ponadto część obiektów, zlokalizowanych na płaskim obszarze w południowej części Puszczy Piskiej, było akcentowanych za pomocą wykopanego niewielkiego rowu ziemnego, który podkreślał granicę cmentarza. Taka sytuacja dotyczy np. Hejdyku, gm. Ruciane-Nida, Wądołka, gm. Pisz i Lipy Przedniej, gm. Pisz.

Wzrost lesistości gmin po II wojnie światowej powoduje, że współczesna lokalizacja cmentarzy najczęściej nie odzwierciedla stanu, który istniał w momencie ich zakładania.

5. KOMPOZYCJA I ROŚLINNOŚĆ NA NIEUŻYTKOWANYCH CMENTARZACH LUTERAŃSKICH W NADLEŚNICTWACH MASKULIŃSKIE I PISZ

Plan cmentarza na badanym obszarze najczęściej oparty był na czworoboku. Często wewnątrz cmentarza posiadało oś główną zakończoną krzyżem. Akcentowano ją zwykle za pomocą alei drzew, np. lip drobnolistnych.

Mazurzy wybierali dla swoich zmarłych te rośliny, które według ludowych wierzeń i symboliki miały ochronić miejsce spoczynku od złych mocy czy przypominać o zmartwychwstaniu (GODET 1997, RICHTER 1995, MACIOTI 2006, MAJDECKA-STRZEŻEK 2008). Część gatunków roślin zielnych pełniła również funkcję ozdobną.

Na cmentarzach w nadleśnictwie Maskulińskie zidentyfikowano 198 gatunków roślin naczyniowych i paprotników. W tym stwierdzono 21 gatunków drzewiastych, 28 gatunków krzewów oraz 149 gatunków roślin zielnych i krzewinek. Rośliny najczęściej występujące na cmentarzach w nadleśnictwie Maskulińskie to śnieguliczka biała (14, tj. 66,7% obiektów), konwalia majowa (14, tj. 66,7% obiektów), barwinek pospolity (14, tj. 66,7% obiektów) i lilak pospolity (10, tj. 47,6% obiektów). Zaś z drzew należy wymienić lipę drobnolistną (15, tj. 71,4% obiektów) i świerk pospolity (12, tj. 57,1% obiektów) (DŁUGOZIMA, DYMITYRSZYN, WINIARSKA 2012). Na podstawie przeprowadzonych badań w nadleśnictwach można stwierdzić, że dominują gatunki bardzo rzadkie, występujące tylko na kilku cmentarzach.

6. METODA I WYNIKI BADAŃ NIEUŻYTKOWANYCH CMENTARZY LUTERAŃSKICH

Badania nieużytkowanych cmentarzy luteriańskich na terenie nadleśnictw Pisz i Maskulińskie składały się z części przeglądowej (kwerenda literatury, materiałów archiwalnych oraz kart ewidencyjnych cmentarzy) i empirycznej (analitycznej). W ramach badań analitycznych wykonano inwentaryzację nieużytkowanych cmentarzy na terenie nadleśnictw Maskulińskie (2011 r.) i Pisz (2014 r.).

Dane opracowano zgodnie z przygotowanym autorskim formularzem oceny cmentarza. Jego konstrukcja umożliwiała scharakteryzowanie położenia, kompozycji, detalu architektonicznego (brama, ogrodzenie, formy nagrobków, rzeźba i krzyże). Ponadto opracowano orientacyjne szkice cmentarzy i doku-

mentację fotograficzną, rejestrując, zgodnie z formularzem: cmentarz widziany z zewnątrz, bramy i ogrodzenia, elementy kompozycji (osie, powiązania, wnętrza, komunikacja oraz inne), rośliny, a także charakterystyczne elementy danego cmentarza. Druga część formularza umożliwiała uzyskanie dokładnego opisu zachowanych i wartościowych nagrobków wraz z zachowanymi inskrypcjami. Przeprowadzono także badania położenia cmentarzy w krajobrazie jednostki osadniczej, w celu określenia walorów widokowych cmentarza i walorów krajobrazowo-kulturowych jego otoczenia. Dokonano pomiaru ich powierzchni oraz zapisano współrzędne geograficzne obiektów, które odczytano za pomocą odbiornika GPS (DŁUGOZIMA, DYMITYRSZYN, WINIARSKA 2012).

Na podstawie podręcznika G.G. KINGA (2004) opracowano autorskie i pionierskie kryteria waloryzacji nieużytkowanych cmentarzy luteriańskich (tab. 2). Dokonano jej z punktu widzenia ich atrakcyjności dla turystyki. Oceniano:

- położenie w krajobrazie (czytelność, łatwość zidentyfikowania i atrakcyjne położenie);
- układ przestrzenny (zachowane, łatwe do identyfikacji elementy kompozycji, tj. kwatery, główna aleja, ciągi komunikacyjne, oryginalne ogrodzenie, osobliwa kompozycja na tle innych cmentarzy nadleśnictwa);
- nagrobki (duży udział zachowanych artefaktów, interesujące zdobnictwo nagrobków i zróżnicowane formy upamiętniania zmarłych);
- inne walory miejsca pochówku (interesujące historie, wydarzenia związane z cmentarzem, interesujące osobistości pochowane na cmentarzu i *genius loci* – duch miejsca).

W niniejszym artykule przedstawiono waloryzację dla nieużytkowanych cmentarzy luteriańskich w nadleśnictwie Maskulińskie. Jest ono reprezentatywne w odniesieniu do średniego stanu zachowania cmentarzy w nadleśnictwach na terenie województwa warmińsko-mazurskiego. W województwie warmińsko-mazurskim w nadleśnictwach dobry i średni stan zachowania wykazuje 30% obiektów, zaś w nadleśnictwie Maskulińskie 33%.

Mediana dla wszystkich (tj. 21) objętych waloryzacją obiektów wynosi 6 pkt. Stanowi to 30% maksymalnej wartości, wynoszącej 20 pkt. Najwyżej oceniono (uzyskany % udział w stosunku do 100%):

- zachowane zróżnicowane formy upamiętniania zmarłych: opaski, nagrobki i żeliwne krzyże (57%);
- obecność starodrzewu umożliwiającego odtworzenie układu cmentarza (57%);
- czytelność kwater (52%);
- obecność ogrodzenia, najczęściej wykonanego z drewnianych żerdzi przez leśników (45%).

Tabela 2. Kryteria waloryzacji (wraz z punktacją) nieużytkowanych cmentarzy luterzańskich

Numer kryterium	Nazwa kryterium	Punktacja
I	Cmentarz w krajobrazie	$\Sigma = 5$
IA	Cmentarz czytelny w krajobrazie (łatwy do zidentyfikowania)	1
IB	Cmentarz atrakcyjnie położony (sąsiedztwo jeziora, wyniesienie, powiązania widokowe z otoczeniem) (za każdą z cech po 1 punkcie)	1-3
IC	Cmentarz powiązany z założeniem pałacowo-parkowym, z wsią poprzez zachowaną aleję	1
II	Układ cmentarza	$\Sigma = 7$
IIA	Czytelne kwatery - wszystkie, - pojedyncze	2 1
IIB	Czytelna główna aleja (aleja reprezentacyjna cmentarza)	1
IIC	Czytelne ciągi komunikacyjne	1
IID	Obecność ogrodzenia - oryginalnego, - wykonanego przez leśników (są to drewniane żerdzie)	2 1
IIE	Szata roślinna cmentarza - obecność starodrzewu umożliwiającego odtworzenie układu cmentarza	1
III	Nagrobki na cmentarzu	$\Sigma = 4$
IIIA	Nagrobki z zachowanymi inskrypcjami - do 50% nagrobków, - powyżej 50% nagrobków	1 2
IIIB	Oryginalne (nietypowe) zdobienia na nagrobku lub oryginalny pomnik-rzeźba lub kamienny krzyż	1
IIIC	Zachowane zróżnicowane formy upamiętniania zmarłych: opaski, nagrobki, krzyże	1
IV	Inne	$\Sigma = 4$
IVA	Oryginalne rozwiązania projektowe, np. interesujące podkreślenie stratyfikacji społecznej na cmentarzu; „osobliwość” cmentarza	1
IVB	Interesujące historie związane z cmentarzem	1
IVC	Znane z historii osoby pochowane na cmentarzu	1
IVD	<i>Genius loci</i> cmentarza (duch miejsca)	1
Suma punktów		20

Źródło: opracowanie autorów; modyfikacja kryteriów oceny zawartych w: A. DŁUGOZIMA, I. DYMITYRSZYN, E. WINIARSKA (2012).

Fot. 1. Kamienny nagrobek bez napisów na nieużytkowanym cmentarzu luterzańskim we wsi Kocioł Duży (nadleśnictwo Pisz), fot. S. Sobotka 2014

Z kolei najmniejszy % udział w stosunku do maksymalnej wartości 100% uzyskały:

- brak znanych z historii nazwisk (0%);
- powiązanie cmentarza z aleją lub założeniem pałacowo-parkowym (5%);
- interesujące historie związane z cmentarzem (14%);
- cmentarz atrakcyjnie położony (sąsiedztwo jeziora, wyniesienie, powiązania widokowe z otoczeniem) i oryginalne rozwiązania projektowe (po 24%) (tab. 3).

Najwyższą sumaryczną ocenę uzyskały cmentarze luterzańskie w Rucianem-Nidzie (15 pkt.), Cudnochach (2) i Śwignajnie (po 13 pkt.), Ukcie (11 pkt.), Karwicy (9 pkt.), Łuknajnie, Lisuniach i Karpie (po 8 pkt.) (DŁUGOZIMA, DYMITYRSZYN, WINIARSKA 2012).

Potencjał tanatoturystyczny cmentarzy na badanym obszarze opiera się na:

- dobrym stanie ich zachowania (np. Ruciane-Nida, Cudnochach (2), Śwignajno i Ukta);
- charakterystycznych (nietypowych) cechach obiektów (np. kamienny mur w Łuknajnie, aleja

Tabela 3. Wyniki waloryzacji nieużytkowanych cmentarzy luterzańskich w nadleśnictwie Maskulińskie

Lp.	Nazwa wsi	Kryterium I			Kryterium II					Kryterium III			Kryterium IV				Suma punktów
		Ia	Ib	Ic	IIa	IIb	IIc	IId	IIE	IIIa	IIIb	IIIc	IVa	IVb	IVc	IVd	
1.	Jora Wielka	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	3
2.	Cudnochy (1)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1
3.	Cudnochy (2)	0	1	1	1	0	1	0	1	0	1	1	1	0	0	1	13
4.	Łuknajno	0	0	0	1	0	0	2	1	1	1	0	1	0	0	1	8
5.	Łuknajno (Babsty)	0	1	0	2	0	0	1	0	1	0	0	0	1	0	0	6
6.	Grabówka	0	0	0	1	0	0	1	0	1	1	1	0	0	0	0	5
7.	Dziubiele	1	2	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	4
8.	Zelwagi	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
9.	Lisunie	0	0	0	2	1	1	0	1	1	0	1	0	0	0	1	8
10.	Kulinowo	0	1	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	3
11.	Kamień	0	1	0	0	0	0	0	1	0	0	1	0	0	0	0	3
12.	Nowa Ukta	0	1	0	2	0	0	1	0	1	0	1	0	0	0	0	6
13.	Ukta	1	0	0	2	1	1	1	1	1	1	1	0	0	0	1	11
14.	Śwignajno	0	2	0	2	1	1	1	1	2	1	1	0	1	0	0	13
15.	Wólka	0	0	0	1	0	0	1	0	1	1	1	0	0	0	0	5
16.	Ruciane-Nida	1	1	0	2	1	1	1	1	2	1	1	1	1	0	1	15
17.	Karwica Mazurska	0	1	0	0	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	3
18.	Karwica	0	0	0	1	1	1	1	1	1	0	1	1	0	0	1	9
19.	Karpa	0	0	0	2	0	0	1	0	1	1	1	1	0	0	1	8
20.	Hejdyk	0	1	0	1	0	0	1	1	1	0	1	0	0	0	0	6
21.	Turośl (osada Dziadki)	1	1	0	1	0	1	1	1	1	0	0	0	0	0	0	7
Suma punktów		4	15	1	22	6	6	19	12	17	8	12	5	3	0	7	137
Udział % (100% maksymalnie)		19	24	5	52	29	29	45	57	40	38	57	24	14	0	33	33

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

Tabela 4. Atrakcyjność nieużytkowanych cmentarzy luterzańskich (ewangelickich) w nadleśnictwie Maskulińskie

Przedziały punktowe	Atrakcyjność cmentarza	Nazwa wsi z cmentarzem
16–20	bardzo dobra	–
11–15	dobra	Ruciane-Nida, Cudnochy (2), Śwignajno, Ukta
8–10	średnia	Łuknajno, Lisunie, Karwica, Karpa
4–7	zła	Łuknajno (Babsty), Grabówka, Dziubiele, Nowa Ukta, Wólka, Hejdyk, Turośl
0–3	bardzo zła	Jora Wielka, Cudnochy (1), Zelwagi, Kulinowo, Kamień, Karwica Mazurska

Źródło: opracowanie S. Sobotka.

lipowa w Cudnochach (2), płyta nagrobna z czarnego marmuru w Jeglinie, wiekowe dęby wyznaczające granicę cmentarza w Kierzku oraz kamienne, jedyne zachowane w Polsce, nagrobki arian w Kotle Dużym – fot. 1);

- *genius loci* (duchu miejsca), stanowiącym syntezę wartości przestrzennych (np. obiekt w Łuknajnie);
- różnych rodzajach obiektów, tj. wiejski, rodowy, zawodowy (leśników) i wiejski z kwaterą

wojenną oraz rodowy z kwaterą wojenną (jedyne taki obiekt w Wejsunach);

- położeniu przy nieistniejących sławnych wsiach (np. Sowiróg – opisana w powieści Wiecherta *Dzieci Jerominów* i Wądołek – gdzie w XIX w. znajdowała się największa huta żelaza w Prusach Wschodnich).

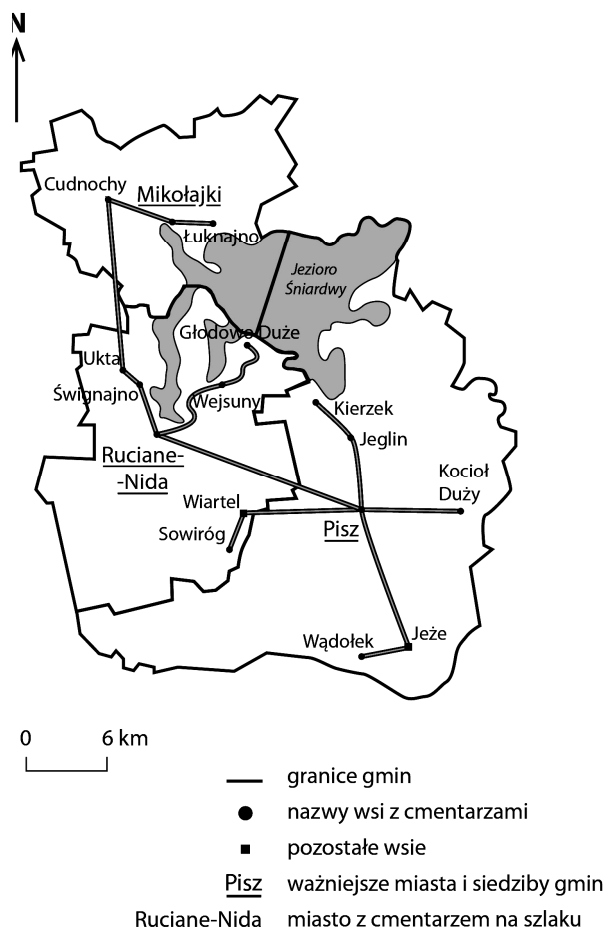
Tabela 5. Nieużytkowane cmentarze luterzańskie w nadleśnictwach Pisz i Maskulińskie planowane do objęcia szlakiem turystycznym

Nazwa wsi	Nazwa gminy	Rodzaj cmentarza
Cudnochy	Mikołajki	L
Łuknajno	Mikołajki	Lr
Ukta	Ruciane-Nida	Lr
Śwignajno	Ruciane-Nida	L
Szeroki Bór (Sowiróg)	Ruciane-Nida	L
Ruciane-Nida	Ruciane-Nida	L+kw
Głodowo Duże	Ruciane-Nida	L+kw
Wejsuny	Ruciane-Nida	Lr+kw
Kierzek (adm. Snopki)	Pisz	L+kw
Jeglin	Pisz	L+kw
Wądołek	Pisz	L
Kocioł Duży	Pisz	L+kw

*L – luterński wiejski, Ll – luterński leśników, Lr – luterński rodowy, L+kw – luterński wiejski z kwaterą wojenną.

Źródło: opracowanie S. Sobotka.

W związku z podanymi cechami obiektów zaproponowano objąć szlakiem tanatoturystycznym w nadleśnictwach Maskulińskie i Pisz 12 nieużytkowanych cmentarzy luterzańskich. Są one położone na terenie trzech gmin – Mikołajki, Ruciane-Nida i Pisz (rys. 2 i tab. 4).

Rys. 2. Propozycja szlaku turystycznego łączącego miejscowości z nieużytkowanymi cmentarzami luterzańskimi w nadleśnictwach Pisz i Maskulińskie (w przypadku wsi Kierzek i Sowiróg zachowano ich historyczne nazwy)

Źródło: opracowanie S. Sobotka

7. PODSUMOWANIE

Postrzeganie nieużytkowanych i zagubionych, w wyniku wzrostu lesistości i „zdziczenia” krajobrazu cmentarzy, jako elementów współtworzących kulturę koresponduje z obserwacjami takich badaczy, jak: G. HOLLY (2007), T. ŻURKOWSKA (2008) i A. DŁUGOZIMA (2011).

Idea wykorzystania potencjału tanatoturystycznego mazurskich miejsc spoczynku wpisuje się w obserwacje poczynione przez S. TANASIA (2008), że cmentarz promowany jako atrakcja turystyczna może

stanować element przestrzeni turystycznej o wartościach kulturowych. Obok działań konserwatorskich zawartych w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 2003 r. (Dz. U. nr 162, poz. 1568 ze zm.), według badaczy przestrzeni sepulkralnych, takich jak J.S. PASIERB (1995), T. RUDKOWSKI (2004), G. HOLLY (2007) i T. ŻURKOWSKA (2008), istotny jest sam fakt ich udokumentowania dla potomnych. Wynika to również z turystycznego potencjału mazurskich cmentarzy, który jest ukryty w ich historii (świadek przeszłości), unikatowości (ginący element mazurskiego krajobrazu), estetyce i artyzmie zachowanej sztuki sepulkralnej oraz położeniu w mazurskim krajobrazie.

PRZYPIS

¹ W nawiasach podano liczbę nieużytkowanych cmentarzy luterzańskich w nadleśnictwie.

BIBLIOGRAFIA

- ANDRZEJEWSKI M., SOCHA T., 1998, *Fosfor i jego przydatność w badaniach archeologicznych*, [w:] W. Śmigieński (red.), *Nauki przyrodnicze i fotografia lotnicza w archeologii*, Poznań, 9, s. 57–63.
- BORYSIAK J., PILARSKA E., 2014, *Cechy tożsamości obszaru młodogłacialnego w architekturze krajobrazu nieczynnych cmentarzy ewangelickich (Pomorze Zachodnie, Polska)*, Ogólnopolska konferencja naukowa „Przyroda, krajobraz, człowiek”, Barcin 26–27 czerwca 2014, Stowarzyszenie Ekologiczne w Barcinie, Urząd Miasta i Gminy Barcin, Barcin.
- CZARNA A., ANTKOWIAK W., 2008, *Vascular plants in the former old town evangelical cemetery in Wschowa (The Wielkopolska Region)*, „*Botanika-Steciana*” 12, s. 71–78.
- CZARNA A., PISKORZ R., 2005, *Vascular flora of cemeteries in Zakopane town in the Tatry Mountains*, „*Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu*” 373 (9), s. 47–58.
- DŁUGOZIMA A., 2011, *Cmentarze jako ogrody żywych i umarłych*, Warszawa.
- DŁUGOZIMA A., DYMITYRSZYN I., WINIARSKA E., 2012, *Wytężenie do rewitalizacji i ochrony nieczynnych cmentarzy ewangelickich Nadleśnictwa Maskulińskie. Inwentaryzacja, analiza i ocena cmentarzy na terenie nadleśnictwa Maskulińskie*, Warszawa (mps).
- DORDA A., 1995, *Ciekawostki dendrologiczne na cmentarzu żydowskim w Cieszyńcu*, „*Wszechświat*” 86, 12, s. 320–321.
- DUBOS R., 1986, *Pochwała różnorodności*, PIW, Warszawa.
- FRANCIS D., KELLAHER L., 2005, *The Secret Cemetery*, Berg Publishers, Oxford.
- GODET J.D., 1997, *Drzewa i krzewy. Rozpoznawanie gatunków*, Warszawa.
- HOLLY G., 2007, *Stan zachowania zabytkowych cmentarzy chrześcijańskich na terenie Bieszczadzkiego Parku Narodowego*, „*Roczniki Bieszczadzkie*”, 15, s. 305–342.
- HOŁDYŃSKI C., ŻURKOWSKA T., 2001, *Drzewa i krzewy opuszczonych cmentarzy w Mazurskim Parku Krajobrazowym*, „*Rocznik Dendrologiczny*” 49.
- JĘDRZEJKO K., WALUSIAK E., 2008, *Flora gatunków naczyniowych oraz ich zespoły i mikrobiorowiska na wybranych cmentarzach w regionie Podbeskidzia Zachodniego (Polska Południowa)*, „*Ekologia*” 3, s. 77–98.

- it.mragowo.pl/szlak-sentymentalny-po-starychcmentarzach,8, 1954, pl.html; 29.12.2014 r.
- KING G.G., 2004, *Michigan Historic Cemeteries Preservation Guide*, Charter Township of Canton, Michigan.
- KNERCER W., 2004a, *Cmentarze w krajobrazie*, Olsztyn (mps).
- KNERCER W., 2004b, *Ocalić od zapomnienia*, „Rocznik Mazurski”, 4.
- KOLBUSZEWSKI J., 1996, *Cmentarze*, Wyd. Dolnośląskie, Wrocław.
- KONDRACKI J., 1998, *Geografia fizyczna Polski*, PWN, Warszawa.
- KOWALIK S., 2006, *Spółeczność lokalna a kultura lokalna*, [w:] A.W. Brzezińska, A. Hulewska, J. Słomska (red.), *Edukacja regionalna*, Warszawa.
- LEWANDOWSKA I., 2012, *Trudne dzieciństwo ziemi. Warmia i Mazury 1945–1989*, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, Olsztyn.
- LISOWSKA M., SUDNIK-WÓJCİKOWSKA B., GALERA H., 1994, *Flora cmentarzy lewobrzeżnej Warszawy – wybrane aspekty analizy siedliskowej*, „Fragmenty Floristica et Geobotanica Series Polonica” 1, s. 19–31.
- ŁAGUNA W., 2006, *Rola starych cmentarzy w strukturze małych miast na przykładzie miasta Dzierżonia*, [w:] J. Rylke (red.), *Przyroda i miasto*, t. VIII, Warszawa.
- MAJGIER L., RAHMONOV O., 2013, *Zróżnicowanie roślinności w obrębie porzuconych cmentarzy ewangelickich na terenie gminy Ryn*, [w:] *Cmentarze i ogrody w krajobrazie. O sacrum, symbolice, kompozycji i przemijaniu*, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego” 22, Sosnowiec.
- Leśny Kompleks Promocyjny Lasy Mazurskie Puszcza Piska. Mapa przyrodnicza skala 1: 100 000, Studio Avalon, Olsztyn.
- MACIOTI M.I., 2006, *Mity i magie ziół*, Universitas, Kraków.
- MAJDECKA-STRZEŻEK A., 2008, *Ukryta symbolika ogrodów*, „Zieleni Miejska”, 11, s. 18.
- MICHAŁOWSKI A., 2001, *Architektura krajobrazu w końcu XX wieku. Znaczenie i zadania*, [w:] *Krajobraz kulturowy. Warsztaty dla nauczycieli i metodyków*. Zeszyt dydaktyczny, Warszawa.
- OLDENBERG F.S., 2000, *Przyczynek do poznania Mazur*, Warszawa.
- PASIERB J.S., 1995, *Ochrona zabytków sztuki kościelnej*, Warszawa.
- Plan Ochrony Mazurskiego Parku Krajobrazowego, Krutyń 2012.
- Program gospodarczo-ochronny Leśnego Kompleksu Promocyjnego „Lasy Mazurskie”, 2013, RDLP w Białymstoku i Olsztynie.
- RAHMONOV O., JĘDRZEJKO K., MAJGIER L., 2010, *The secondary succession in the area of abandoned cemeteries in northern Poland*, [w:] *Landscape ecology-methods, applications and interdisciplinary approach*, M. Barancokova, J. Krajci, J. Kollar, I. Belcaková (eds.), Institute of Landscape Ecology, Slovak Academy of Sciences, Bratislava, s. 647–657.
- REMBOWSKA K., 2002, *Kultura w tradycji i we współczesnych nurtach badań geograficznych*, Łódź.
- RHOADS L., 1995, *Death's Garden: Relationships with Cemeteries*, Automatism Press, San Francisco.
- RICHTER G., 1995, *Kryteria planowania zieleni na cmentarzach*, [w:] O. Czerner, J. Juskiewicz (red.), *Sztuka cmentarzy*, Wrocław.
- RUDKOWSKI T., 2004, *O ochronę cmentarzy zabytkowych*, „Ochrona Zabytków”, 1–2, s. 104–114.
- SEATON A.V., 1996, *Guided by the dark: from thanatopsis to thanatourism*, „International Journal of Heritage Studies”, 2(4).
- STYPIŃSKI P., 1978, *Drzewa i krzewy cmentarzy Olsztyna*, „Rocznik Dendrologiczny”, 35, s. 153–161.
- SZUMAŃSKI M., 2005, *Strukturalizacja terenów zieleni*, Wyd. SGGW, Warszawa.
- TANAŚ S., 2008, *Przestrzeń turystyczna cmentarzy. Wstęp do tanatourystyki*, Łódź.
- TANAŚ S., 2013, *Cmentarz jako przestrzeń spotkań*, [w:] B. Krakowiak, A. Stasiak, B. Włodarczyk (red.), *Kultura i turystyka – miejsca spotkań*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 323–334.
- THOMAS L.V., 1991, *Trup: czyli od biologii do antropologii*, Łódź.
- WIK A., BŁOŃSKA A., URBANEK D., 2005, *Szata roślinna nekropolii Katowic i Rybnika – studium porównawcze*, [w:] *Kształtowanie środowiska geograficznego i ochrona przyrody na obszarach uprzemysłowionych i zurbanizowanych*, Wydział Biologii i Ochrony Środowiska, Wydział Nauk o Ziemi, 36, s. 61–67.
- ŻURKOWSKA T., 2008, *Mazurskie cmentarze. Symbole w krajobrazie*, Borussia, Olsztyn.